

DEMOGRAFICZNE I SPOŁECZNE UWARUNKOWANIA POWSTAWANIA WIEJSKICH OBSZARÓW PROBLEMOWYCH

Wiesław Musiał

Uniwersytet Rolniczy w Krakowie

Streszczenie. W opracowaniu podjęto problem słabego rozwoju regionów. Wskazano na przesłanki powstawania regionów problemowych wyjaśniane przez teorie ekonomii, w tym nurt liberalny, ekonomię Keynesowską oraz teorie lokalizacji. Odrębnie odniesiono się do demograficznych i społecznych przesłanek powstawania obszarów problemowych wynikających z osłabienia potencjału demograficznego, zmniejszenia zasobów i jakości kapitału ludzkiego i społecznego oraz w odniesieniu do problemów o charakterze instytucjonalnym. Opracowanie ma charakter przeglądowy i obejmuje wybrane problemy teorii powstawania i narastania zjawisk regresu regionu w sferze materialnej oraz na podłożu społeczno-demograficznym.

Słowa kluczowe: obszary problemowe, przesłanki powstawania obszarów problemowych, kapitał ludzki, kapitał społeczny

WSTĘP

Pojęcie niedorozwoju regionu lub jego zapóźnienia czy też problemowości opisuje negatywny charakter przebiegu zjawisk społecznych i gospodarczych, wskazuje także na mechanizmy wprowadzające te przemiany. Z niedorozwojem mamy do czynienia wówczas, gdy gospodarka regionu opiera się w dużej mierze lub głównie na dobrach i usługach pochodzących z zewnątrz, nieumiejętnie lub niewystarczająco wykorzystuje zasoby ludzkie, nadmiernie i nieracjonalnie eksploatuje środowisko naturalne [Domański 1998]. W sferze gospodarczej region niedorozwinięty (lub zapóźniony) dostarcza na rynek produkty „starej gospodarki” nisko zaawansowane technologicznie, energo- i materiałochłonne, a gospodarka w małym zakresie jest oparta na nowoczesnej wiedzy i nowych technologiach. W sferze publicznej charakteryzuje się niedorozwojem instytucjonalnym

lub/i małą sprawnością instytucji i władzy publicznej oraz biernością, a nawet apatią społeczną. Procesy decydujące o negatywnych następstwach w zakresie rozwoju regionu mogą mieć charakter długookresowy i wówczas są trudno dostrzegalne. Mogą też wynikać z przesłanek egzogenicznych i mieć charakter polityczny. Mogą wówczas przebiegać w sposób gwałtowny i trudno sterowalny. Może wówczas dochodzić do głębokich procesów załamania rozwoju gospodarczego, a negatywne zjawiska zmian gospodarczych mogą być utrwalane przez regres sfery społecznej i mentalnej jego mieszkańców [Bajeroski 2003].

Obecnie słaby, niewystarczający lub recesywny rozwój regionu utożsamiany jest głównie ze spadkiem jego znaczenia w skali kraju, także w porównaniu z innymi regionami Wspólnoty. Określa go także spadek efektywności gospodarowania, tj. głównie słabe wykorzystanie istniejącego potencjału gospodarczego i kapitału ludzkiego, co decyduje o spadku jego konkurencyjności. Procesowi temu może towarzyszyć wzrost zróżnicowania wewnątrzregionalnego w odniesieniu zarówno do rozwoju bazy materialnej, społecznej i kulturowej, jak i poziomu i jakości życia mieszkańców regionu. Opracowanie ma charakter przeglądowy i obejmuje wybrane problemy teorii powstawania i narastania zjawisk regresu regionu w sferze materialnej oraz na podłożu społeczno-demograficznym.

ISTOTA I MECHANIZMY SŁABEGO ROZWOJU REGIONU

Zapóźnienia w rozwoju regionu mogą być objaśnione na podstawie różnorodnych koncepcji rozwoju gospodarczego wynikających z teorii ekonomii. Na gruncie ekonomii klasycznej (liberalnej) tłumaczy je koncepcja, którą można określać jako opartą na leseferyzmie. Mechanizm rozwoju regionu jest tu wyjaśniany na podstawie rynku i jego regulatorów. Jeżeli region nie nadąża w rozwoju, oznacza to, że jest niedostosowany i niekonkurencyjny w warunkach gospodarki rynkowej. Odnosząc teorie keynesizmu do problematyki rozwoju regionalnego zwraca się uwagę na fakt, iż regiony słabe, zapóźnione czy niedorozwinięte nie mają wystarczającego własnego potencjału, aby skierować swój rozwój na ścieżkę przemian pozytywnych. Stąd też istotne, a nawet konieczne jest *zasilanie zewnętrzne* regionu, czemu ma służyć polityka interwencjonistyczna, mająca tu wyraz polityki gospodarczej o charakterze regionalnym. Niedorozwój regionalny może następować także, gdy nieskuteczne mogą okazać się tzw. mieszane mechanizmy kreacji rozwoju, tj. różne proporcje rynkowych i nierynkowych rezultatów rozwoju. Wówczas podmioty mające decydujące znaczenie w rozwoju gospodarczym mogą oczekiwać, że brak reakcji na trudniejszy mechanizm rozwoju (np. rynkowy) przyniesie możliwości skorzystania z mechanizmu łatwiejszego (np. polityki wspierania strukturalnego). Polityka wspierania może okazać się jednak zbyt słaba, nietrafiona, spóźniona, a więc nieefektywna i nieskuteczna [Kopaczewska 2008].

Kolejną teorią ekonomiczną, która może być adaptowana dla celów wyjaśniania genezy powstawania i recesywnych zachowań regionów, jest *teoria mnożnika inwestycyjnego*, przeniesiona do realiów rozwoju regionalnego. Zmniejszenie inwestycji w gospodarce lub ich zaniechanie z powodu dekonunktury lub utraty atrakcyjności subregionu powoduje szybszy niż wynika to z pobieżnej obserwacji spadek pozycji ekonomicznej subregionu. Zmniejszeniu ulega ilość pieniędzy, jaka znajduje się w obiegu, zwłaszcza

wśród społeczności lokalnej. Sprawia to, że może ona mniej konsumować lub inwestować [Winiarski 1996]. Ujemny mnożnik inwestycyjny wraz z regresem populacyjnym podnosi swoją wartość, stwarzając podstawy ekonomiczne do narastania dystansu do obszaru, w którym nie nastąpiło zjawisko „iskry zapalającej regres subregionu”. Najszybciej dostrzegają to podmioty związane z biznesem usług oraz konsumpcją dóbr wyższego rzędu, z których rezygnują ubożające gospodarstwa domowe. Następuje rezygnacja z inwestycji konsumpcyjnych, np. budowy domu, kupna samochodu, ale także ograniczanie wydatków na bieżącą konsumpcję, w tym także na żywność. Zasilanie subregionu dodatkowymi środkami finansowymi, np. przywiezionymi przez inwestorów zewnętrznych, przez osoby pracujące za granicą, dodatkowe środki budżetowe (np. pochodzące z programów pomocowych) czy też przez środki finansowe uzyskane przez mieszkańców w formie płac w nowo uruchomionym przedsiębiorstwie, stwarza dodatkowy popyt konsumpcyjny. Rozmiar wydatków konsumpcyjnych zależy jednak od krańcowej skłonności do konsumpcji ludności miejscowej i jest z nią dodatnio skorelowany. Wprowadzenie w region nowej inwestycji rozpoczyna więc wtórny łańcuch wzrostu wydatków konsumpcyjnych, ale sprzyja także wydatkom (nakładom) na nowe drobne przedsięwzięcia inwestycyjne. Zwiększa się więc poziom PKB wykreowany w subregionie, co uruchamia dalszy łańcuch pozytywnych zmian w wydatkach konsumpcyjnych. Ważne jest także, aby te pozytywne procesy podtrzymać, by pieniądze mogły być dłużej w obiegu lokalnym. Oznacza to, że mieszkańcy kupują (także, albo głównie) dobra i usługi wytwarzane w ich regionie, od podmiotów gospodarczych niemogących zaistnieć na dużych rynkach i często niemających możliwości funkcjonowania poza rynkiem lokalnym. Ważny jest tu dopływ środków finansowych na cele inwestycyjne lub/i konsumpcyjne z zewnątrz, stąd w regionach słabych ekonomicznie tak ważne są nowe inwestycje, środki pomocowe na cele komunalne, wspieranie rolnictwa czy też pomoc kierowana do odbiorców indywidualnych (konsumentów) [Makarski 2000].

Słaby rozwój regionów i stąd powstawanie regionów problemowych na wolnym rynku czynników produkcji można objaśnić rynkowymi regulacjami rozwoju, w tym prawem popytu i podaży, oraz pozacenowymi determinantami kształtującymi popyt. Na atrakcyjność cenową ziemi (i innych nieruchomości) ma wpływ nie tylko ich podaż (determinująca cenę) i popyt, lecz także wiele innych determinantów cenowych i pozacenowych. Należą do nich: poziom cen dóbr komplementarnych i substytucyjnych, upodobania nabywców, moda na dane dobra, ale także i na dany subregion (atrakcyjność, infrastruktura, krajobrazy itp.). Czynniki te mogą działać w różnych kierunkach, wzajemnie się kompensować lub kumulować. Ostateczne ukształtowanie popytu na rynku czynników produkcji (i jego zmian) są wypadkową siły ich oddziaływania [Dach, Szopa 2004]. Czynniki produkcji, który nie przynosi korzyści ekonomicznych jego użytkownikowi (zysku), jest z punktu widzenia ekonomicznego mało cenny, a więc tani. Ziemia, gdy może przynieść rentę ekonomiczną wynikającą z atrakcyjności jej położenia, zwiększa wartość, którą można dyskontować, a wówczas jej cena rośnie. Zyskowność produkcji w obszarach rolniczo problemowych jest niższa od zyskowności analogicznej produkcji na obszarach korzystnie położonych, stąd też ceny ziemi (o przeznaczeniu wyłącznie rolniczym, bez dodawania renty spodziewanych korzyści) są niższe. Cena równowagi kształtuje się więc na relatywnie niskim poziomie, podobnie jak ceny środków produkcji fizycznie powiązanych z ziemią, tj. budynki i budowle rolnicze. Na przykład region górski, który nie

ma szczególnych, wyróżniających atrakcji i dobrego marketingu terytorialnego, uzyskuje niższe jednostkowe dochody z rolnictwa i gałęzi związanych z rolnictwem czy z turystyki, a ceny czynników produkcji są tu także niższe (z uwagi na mniejszy popyt na nie) [Siekierski 2002]. Sprzedaż danego czynnika produkcji wiąże się więc z uzyskaniem mało atrakcyjnej ceny i niższego przychodu, co przemawia za opóźnianiem oferty podażowej przez zainteresowanych sprzedawcą oraz wyczekiwanie na najlepszą ofertę. Słabość ekonomiczna wynika tu także z małej płynności rynku, niskiej podaży, ale i z braku atrakcyjności rynkowej zbywanych dóbr i stąd niskiego na nie popytu.

Jednak rozwój społeczno-gospodarczy kraju, a zwłaszcza wzrost dochodów ludności powoduje, że następuje wzrost popytu na czynniki produkcji (w ogóle) – zarówno ze strony podmiotów gospodarczych, jak też i gospodarstw domowych. Przesuwa to krzywą popytu w prawo. W długim okresie daje to szanse na kształtowanie bardziej korzystnych dla strony podażowej cen na zbywane dobra, co oznacza, że w krajach (i regionach) bogatszych zmiany cen czynników produkcji (dodatnie) przenoszą się także do obszarów mniej atrakcyjnych inwestycyjnie i rezydencjalnie [Nasiłowski 1996]. W zakresie zachowań rynkowych istotnie dotyczących zagadnień czynników produkcji, w tym zwłaszcza ziemi, zachowania jednej osoby są w dużej mierze zależne od zachowań innych osób, stąd znane reakcje zwane *efektem owczego pędu*, czy też nieco inne, określane jako *efekt snobizmu*. Powodują one, często trudną do uzasadnienia na gruncie ekonomii, sytuację gwałtownego wzrostu popytu, np. na ziemię, domy, usługi turystyczne w danym regionie, czy też ucieczkę turystów, a nawet mieszkańców do innego regionu.

POWSTAWANIE OBSZARÓW PROBLEMOWYCH NA PODŁOŻU SPOŁECZNO-DEMOGRAFICZNYM

Istotę słabego rozwoju regionów można tłumaczyć również w aspekcie oceny ich kapitału ludzkiego i kulturowego. Przez pojęcie kapitału ludzkiego najczęściej rozumie się zasoby pracy, jakimi dysponuje dany subregion, rozpatrywane zarówno w ujęciu ilościowym, jak też i jakościowym. Istotne są wiedza, zachowania społeczne, umiejętności i technologie, jakimi dysponują i jakie mogą stosować mieszkańcy danego regionu. Szczególnie istotny jest tu jednak czynnik ilościowy kapitału ludzkiego w połączeniu z jego predyspozycjami do podejmowania zadań gospodarczych. Wiąże się to bezpośrednio z wiekiem i aktywnością mieszkańców danego regionu. Jeżeli ubytki kapitału ludzkiego są znaczące – a za takie uznaje się gdy np. sięgają 0,5% populacji subregionu w Austrii i Hiszpanii czy 2% populacji w Grecji, to terytoria takie po kilku latach tracą istotną dla danego pokolenia częśći populacji, a przez to zmniejszają swoje możliwości konkurencyjne [Musiał 1998]. W subregionie zmniejsza się więc kapitał społeczny, także odnoszący się do kultury, stosunków międzyludzkich, organizacji społeczeństwa, społecznych zasad i norm. Oceniając go można odnieść się do takich kryteriów, jak: kondycja moralna społeczeństwa, obyczajowość społeczna, rozpowszechnione systemy wartości, czyli preferencje co do celów działań indywidualnych czy zbiorczych [Mazur 2007].

Istotnym uwarunkowaniem obszarów problemowych powstających na podłożu demograficznym jest migracja ludności. Jest ona określona jako trwała lub półtrwała

zmiana miejsca zamieszkania wywołana różnymi uwarunkowaniami natury wypychania lub przyciągania oraz różnorodnymi barierami i powodami osobowymi [Tkocz 2005]. Współcześnie migracja motywowana jest głównie problemami ekonomicznymi lub/i związanymi z zagadnieniami ekonomicznymi, tj. złym lub uciążliwym prawem, wysokimi podatkami, a zwłaszcza brakiem pracy lub/i mieszkań. Proces ten wpływa istotnie lub nawet decydująco na oblicze społeczno-ekonomiczne subregionów, a jego oddziaływanie jest zróżnicowane w zależności od rodzaju migracji, jej celu i efektów ekonomicznych migracji w odniesieniu do subregionu. Ma to bardzo istotne znaczenie dla rozwoju, gdyż w odniesieniu do kapitału ludzkiego obserwuje się zależność, którą można opisać treścią: *wzrost liczby ludności wpływa dodatnio na wzrost poziomu dochodu narodowego na mieszkańca* (a więc inaczej niż w znanej zależności Malhusa). Dzieje się tak za sprawą pogłębiania się podziału pracy w miarę wzrostu liczby ludności (a więc także wzrost specjalizacji pracy i jej wydajności) i powiększenia zasobu kapitału ludzkiego. Domański [1998] twierdzi, że pewna nadwyżka tempa wzrostu inwestycji w kapitał ludzki ponad inwestycje w kapitał rzeczowy jest niezbędna do wejścia na ścieżkę stabilnego i zrównoważonego wzrostu. Obniżenie tempa wzrostu inwestycji w człowieka poniżej tempa wzrostu dochodu *per capita* spycha w perspektywie kraj (czy region) do stanu równowagi stagnacyjnej o zerowym tempie wzrostu dochodu. Inwestycje w kapitał ludzki stanowią więc pierwszy warunek i przesłankę wyjścia na ścieżkę trwałego wzrostu gospodarczego i postępu technicznego – należy to do bardzo ważnych osiągnięć myśli ekonomicznej. Dynamiczny rozwój gospodarki (i jej poszczególnych sektorów), tworzenie nowych technik i technologii oraz ich dyfuzja do różnych dziedzin nie są możliwe bez odpowiednio wysokiego poziomu wykształcenia pracowników. Ważące dla rozwoju regionu znaczenie kapitału ludzkiego można również analizować na poziomie mikroekonomicznym, gdy odniesiemy się do konkretnej firmy. Restrukturyzacja systemów gospodarczych i podmiotów gospodarujących wymaga wdrażania postępu technicznego i organizacyjnego, a także reorientacji gospodarki na innowacyjność. Stąd też w coraz większym stopniu wiedza staje się czynnikiem produkcji. Jedną z przyczyn tego stanu rzeczy jest organizowanie działalności gospodarczej wokół informacji, a to oznacza ciągły wzrost znaczenia umiętnego i celowego jej zastosowania. Orientacja na kapitał ludzki pozwala firmie odnosić sukces m.in. przez stosowanie takich elementów zarządzania, jak: jasne perspektywy rozwoju, przejrzystość reguł, otwartość, zaufanie [Kozuch 2000]. Pozwala także na koncentrowanie się na otoczenie, stymulowanie rozwoju przez mechanizmy rynkowe i innowacyjność oraz wysoki poziom zaangażowania i odpowiedzialność pracowników i całych załóg.

Istotnym czynnikiem kreacji rozwoju regionu jest szeroko rozumiany kapitał kulturowy. Zalicza się do niego także bogactwo i siłę własnych regionalnych tradycji i narodowego dziedzictwa ocenianego w zderzeniu z kulturą kraju i globalizacją kultury. Kapitał kulturowy jest więc ważnym elementem w tworzeniu dobrobytu, gdyż kultura może być istotnym elementem określającym odrębność, ale i aktywność społeczną, prężność lokalnych gospodarstw domowych, ale i podmiotów gospodarczych. Do powodów, dla których jedne obszary działają prężnie, a inne pozostają gospodarczo zapomniane, można zaliczyć: tradycje przedsiębiorczości, umiętności i wiedzę, poczucie tożsamości, przynależność do wspólnoty i współpracę [Ziółkowski 2000]. Gdy kapitał kulturowy wykazuje niski lub wadliwy poziom rozwoju (np. dużą rolę odgrywa syndrom nieufności,

podejrzliwości, lenistwa, niegospodarności), wówczas ma to bezpośrednio negatywny wpływ na rozwój subregionu i może doprowadzić, najczęściej w interakcji z innymi czynnikami natury materialnej, do regresu gospodarczego i zapóźnienia rozwoju subregionu.

Rozwój regionu można objaśnić także przez teorie kapitału społecznego [Kopaczewska 2008]. Kapitał społeczny jest bowiem jednym z zasobów społeczeństwa demokratycznego, który umożliwia realizację podstawowych zasad demokracji ujmowanych w skali kraju, regionu, ale i środowisk lokalnych. To on decyduje o artykulacji interesów różnych grup społecznych, udziale obywateli w życiu społecznym, normach, zaufaniu, preferencjach, współpracy. Współpraca mieszkańców, aktywność społeczna i wzajemne zaufanie mają pozytywny wpływ nie tylko na jakość, ale i na materialny poziom życia. W obrębie kapitału społecznego kształtuje się ważna sfera życia politycznego subregionów, a więc problem wyboru wizji i priorytetów rozwoju, wyboru swoich przedstawicieli do różnorodnych organów władzy i instytucji, uczestniczenia społeczności w życiu społecznym, ale i gospodarczym regionu.

Niejednakowa zasobność i możliwości sprowadzenia zewnętrznych czynników produkcji decydujących o rozwoju różnicują poziom kosztów produkcji i usług w poszczególnych miejscowościach i regionach. To z kolei wpływa na przestrzenne zróżnicowanie poziomu rozwoju i struktury działalności produkcyjnej i usługowej. Niektóre produkty i usługi (w szczególności sposób można to odnieść np. do obszarów górskich) mogą być opłacalne, gdy są wytwarzane tylko w ściśle określonych subregionach, inne zaś w wielu różnych miejscach. Wytwarzanie to może być np. pracochłonne, może wymagać społecznych umiejętności czy też być warunkowane lokalną tradycją i kulturą. Warunki istniejące w danym regionie mogą sprzyjać rozwojowi produkcji i usług w dużej skali lub też stwarzać ograniczenia dotyczące wielkości i natężenia produkcji. Określone cele gospodarcze subregionu mogą być osiągnięte przy użyciu różnych kombinacji czynników rozwoju. Czynniki te są bowiem zwykle substytucyjne, choć najczęściej w ograniczonym stopniu. Nieuzasadniona ekonomicznie struktura zastosowanych środków służących rozwojowi przy braku ich zastosowań alternatywnych może powodować regres subregionu, jest to jednak uzależnione od lokalizacji danego podmiotu gospodarczego (gospodarstwa rolnego, hotelu), kierunku produkcji rolniczej czy działalności pozarolniczej. Dobra lokalne, kwalifikacje miejscowej siły roboczej, istniejąca struktura czy położenie względem reszty systemu mogą sprawić, że w poszczególnych miejscowościach różne będą optymalne kombinacje czynników wytwórczych, w tym uwarunkowań czynników natury demograficznej sprzyjających rozwojowi [Domański 1998]. Z ekonomicznego punktu widzenia właściwy jest wybór takiej lokalizacji podmiotów gospodarczych, w której łączny koszt zastosowania kombinacji nakładów pracy i nakładów kapitału jest najniższy.

Oceniając lokalizację podmiotu gospodarczego czy kapitału ludzkiego konieczne wydaje się podjęcie problemu renty geograficznej. Jest ona swoistą premią za położenie geograficzne w określonym układzie geopolitycznym uwzględniającym interakcje sąsiedzkie. Jest połączeniem renty gruntowej Thünera dotyczącej kosztów transportu i stąd lokalizacji danego rodzaju produkcji oraz renty miejskiej von Wiesera dotyczącej aktywności ekonomicznej ludności zamieszkującej dany teren [Kopaczewska 2008]. Ma to bezpośredni związek z przebiegiem zjawiska dyferencjacji subregionalnej. Jednakże w procesie osłabiania subregionu wiejskiego na podłożu demograficznym istotny jest

jego potencjał pracy, ale także i sposób oraz miejsce pozyskiwania dochodów. Łatwiejsza alternatywa pozarolniczego zatrudnienia sprawia, że zwiększa się liczba osób porzucających gorzej opłacane zatrudnienie w rolnictwie na mniej ryzykowne i bardziej ekonomicznie uzasadnione zatrudnienie pozarolnicze. Następuje więc odwrócenie klasycznych kręgów Thüнена i stąd porzucanie wokół miast ziemi rolniczej, zwłaszcza rozdrobnionej, stąd trudnej technologicznie. Staje się to zjawiskiem masowym np. na obszarach górskich, gdzie znajduje dodatkowe uzasadnienie w ogólnie niższej jej produktywności (i niższej rencie gruntowej). Stąd zwłaszcza w subregionach gleb słabych, niskoprodukcyjnych położonych wokół miasta narasta udział ziemi użytkowanej ekstensywnie lub odłogowanej. W miarę oddalania się od centrów gospodarczych, w których trudniej jest o zatrudnienie i dochody pozarolnicze, użytkowanie ziemi – wobec braku alternatywy pozyskiwania dochodów z rolnictwa – pozostaje nadal uzasadnione ekonomicznie (lub socjalnie). Miasto stwarza atrakcyjne finansowo miejsca pracy pozarolniczej, przyczynia się więc do powstawania na podłożu ekonomicznym, ale i demograficznym wiejskich obszarów problemowych. Z kolei tereny rolnicze oddalone od miast stają się obecnie atrakcyjnym gospodarczo miejscem lokalizacji produkcji rolniczej intensywnej (w ujęciu formalnym) i wysokonakładowej [Musiał 2008].

Na gruncie ekonomii powstawanie regionów problemowych na podłożu demograficznym i społecznym można wyjaśnić za pomocą teorii nowej ekonomii instytucjonalnej (NEI), przedstawionej przez Williamsona [1998], którą można także odnieść do czynnika pracy i kapitału ludzkiego. Środowisko instytucjonalne analizowane na drugim poziomie dotyczy reguł gry gospodarczej, praw własności, polityki i biurokracji, a więc sfer zależnych od człowieka. Chociaż takie ujęcie instytucji, wpływających na kształtowanie efektywnych struktur, może być bardzo rozbudowane, to jednak wskazuje na meritum sprawy. Określa ono zachowanie tzw. *aktorów życia* gospodarczego, społecznego i politycznego, którzy dokonują wyboru między ograniczeniami, a nie w ramach ograniczeń. Nieefektywne reguły gry, nieadekwatne do podmiotu, do którego są adresowane, powodują nieefektywność ekonomiczną gospodarki, która nie może wykorzystać swoich możliwości wytwórczych i powoduje regres regionu [Paszkowski 2007]. Wyboru dokonuje się na strukturalnej granicy możliwości produkcyjnych, a te zależą od porządku instytucjonalnego, kształtowanego przez państwo. Granica strukturalnych możliwości produkcyjnych leży zawsze poniżej granicy technicznych możliwości, a różnica tych dwóch wielkości świadczy o nieefektywności porządku instytucjonalnego, czyli niewykorzystywanych rezerwach regionu. Wpływ sfery instytucjonalnej na gospodarkę narodową ujawnia się zarówno w ujęciu statycznym, jak i dynamicznym. Dotyczy to zarówno ogólnej aktywności społecznej, przebiegającej w dwóch poziomach, tj. kreacji i modyfikacji instytucji przez organy państwa, jak i interakcji międzyludzkich w ramach istniejącej struktury instytucjonalnej [Czyżewski 2007].

Słabość regionu może tłumaczyć także nieefektywność instytucji wynikającą z nadmiernego obciążenia i wysokich kosztów transakcyjnych. Koszty te odnoszą się do wprawiania w ruch i funkcjonowania systemu ekonomicznego. W sektorze rolnym, ale także i w usługach wysokie koszty transakcyjne wynikają z niedopasowania struktur do charakteru zasobów i mogą wywierać istotny wpływ na poziom realizacji wartości dodanej, a tym samym na dochody pozostające w dyspozycji rolników czy usługodawców. Przykładowo, produkowane przez rolników z reguły wyższej jakości produkty rolne czy

rzemieślnicze w warunkach ich rozproszenia terytorialnego i atomizacji są dystrybuowane na zasadach i po cenach podobnych, a nawet niższych niż produkty standardowe. Sprawia to, że rolnicy czy rzemieślnicy uzyskują za nie niższe ceny niż by to uzasadniała jakość, co stwarza wspomniane już warunki dysparytetu dochodowego dla indywidualnych podmiotów i subregionu. Dysparytet ten może być powodem zainicjowania kompleksowych mechanizmów łańcucha recesywnych zachowań gospodarczych i społecznych subregionu.

Gdy społeczność lokalna traci podstawy swojego bytu gospodarczego, skłonna jest do opuszczenia pierwotnego miejsca zamieszkania i migracji. Zmniejszenie lokalnego potencjału demograficznego powoduje różnorodne następstwa w sferze lokalnej gospodarki, ale także i wiele negatywnych następstw społecznych. Ubytek kapitału ludzkiego działa destymulująco na rozwój subregionu, gdyż migracja dotyczy właśnie jednostek o istotnym znaczeniu dla rozwoju regionu. Współcześnie migrują bowiem z reguły ludzie młodzi i wykształceni, mający atrakcyjne i poszukiwane zawody (informatycy, ale i rzemieślnicy) lub których wykształcenie nie jest dopasowane (adekwatne) do potrzeb subregionu. Zwykle są to jednostki mieszczące się powyżej średniej takich ocenianych cech, jak: inteligencja, przedsiębiorczość, odwaga życiowa czy nadmienione już wykształcenie (formalne lub nieformalne). Depopulacja powoduje, że zmniejsza się lokalny popyt i konsumpcja, a więc także handel, gastronomia, usługi. Może to stanowić powód zaniechania nowych inwestycji biznesowych, ale także i infrastrukturalnych. Te ostatnie nie mogą być finansowane, bo zmniejszeniu ulegają dochody samorządu, ale także i dotacje. Zmniejszeniu ulega baza oświatowa i kulturowa stając się niedopasowaną – nadmiernie rozbudowaną lub zbędną dla zmniejszonych zasobów ludzkich. Następuje zwykle pogorszenie relacji ekonomicznych w odniesieniu do czynnika pracy, w tym potaniecie pracy, co może uruchomić nowe impulsy migracyjne i osłabić ekspansywność, a nawet stabilność gospodarczą miejscowej ludności [Musiał 1998]. Uwarunkowania demograficzne są z reguły pierwotną i największą przesłanką powstawania względnie trwałych obszarów problemowych. Przeciwdziałanie procesom depopulacyjnym i osłabiającym kapitał ludzki należy jednocześnie do najtrudniejszych i najdroższych działań w zakresie aktywizacji obszarów problemowych.

PODSUMOWANIE

Z niedorozwojem regionu mamy do czynienia wówczas, gdy gospodarka opiera się głównie na dobrach i usługach pochodzących z zewnątrz, a jednocześnie nieumiejętnie i niewystarczająco korzysta z miejscowych zasobów ludzkich oraz nadmiernie i nieracjonalnie eksploatuje środowisko naturalne. Zapóźnienie w rozwoju subregionu może być objaśnione przez różne szkoły i teorie ekonomiczne. Przyjmują one jako powód dysparytetu rozwoju niedostosowanie rynkowe (ekonomia klasyczna), słabość potencjału wyjściowego i niezbędność zasilenia zewnętrznego (keynesizm). Odnosząc słaby rozwój do wsi i rolnictwa stan ten można objaśnić przez rentę geograficzną położenia Thünera i von Wiesera. Osłabienie rozwoju, przejściowe lub długotrwałe, może być potęgowane przez tzw. efekt mnożnikowy, który w sytuacji wycofania się przedsiębiorców i inwestorów w szybkim tempie i relatywnie trwale doprowadza do

zmniejszenia potencjału gospodarczego i ekonomicznego, a stąd i możliwości konsumpcji i inwestycji ludności miejscowej. Istotnym uwarunkowaniem powstania obszarów problemowych jest migracja ludności. Obecnie odbywa się ona głównie z powodów ekonomicznych i prowadzi jednocześnie do zmniejszenia kapitału ludzkiego i kapitału kulturowego oraz kapitału społecznego subregionu. Słabość regionu może wynikać także (i to ma obecnie coraz większe znaczenie) z niedorozwoju struktur instytucjonalnych dotyczących funkcjonowania gospodarki i życia społecznego odnoszonego do poziomu lokalnego. Najczęściej jednak słaby rozwój regionu wynika z wielu czynników dysparytetowych występujących łącznie, sumarycznie lub/i synergicznie, a przez to z kształtowania się kompleksu łańcucha recesywnych zachowań gospodarczych, demograficznych i społecznych subregionu.

PIŚMIENNICTWO

- Bajerowski T. (red.), 2003. Podstawy teoretyczne gospodarki przetwórczej i zarządzania przestrzenią. Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn.
- Czyżewski B., 2007. Instytucje w tworzeniu struktur agrobiznesu. [w:] Uniwersalia polityki rolnej w gospodarce rynkowej Czyżewski A. (red.). AE w Poznaniu.
- Dach Z., Szopa B., 2004. Podstawy makroekonomii. PTE, Kraków.
- Domański R., 1998. Zasady geografii społeczno-ekonomicznej. PWN, Warszawa – Poznań.
- Kopaczewska K., 2008. Renta geograficzna a rozwój społeczno-gospodarczy. CeDeWu.PL Warszawa.
- Kożuch B., 2000. Zarządzanie kapitałem ludzkim a sukces rynkowy firmy. [w:] Kształtowanie kapitału ludzkiego firmy (red. B. Kożuch) WUB. Białostocki.
- Makarski S., 2000. Przedsiębiorczość w agrobiznesie. PAN, IRWiR, AR w Krakowie.
- Mazur B., 2007. Rola kapitału kulturowego w rozwoju zrównoważonym. *Ekonomia i Środowisko* nr 1(31).
- Musiał W., 1998. Studium prospektywne interwencjonizmu państwowego w rolnictwie terenów górskich na przykładzie Karpat Polskich. Zeszyty Naukowe AR w Krakowie. Seria: Rozprawy, z. 246.
- Musiał W., 2008. Procesy dostosowawcze i dywersyfikacyjne wsi i rolnictwa Karpat Polskich. [w:] Monografie IRWiR PAN, Warszawa.
- Nasiłowski M., 1996. System rynkowy. Podstawy makro- i mikroekonomiczne. Key Text., Warszawa.
- Paszkowski S., 2007. Renty strukturalne w rolnictwie. Problemy rozwoju wsi i rolnictwa. IRWiR PAN, Warszawa.
- Perepeczko B., 2006. Zmiany w rolnictwie a stan więzi lokalnych na wsi. *Więś i Rolnictwo* nr 4(133).
- Siekierski J., 2002. Rolnictwo i wieś polska wobec współczesnych wyzwań rozwojowych i integracyjnych. Małopolska Wyższa Szkoła Ekonomiczna w Tarnowie.
- Szymła Z., 2000. Determinanty rozwoju regionalnego. AE w Krakowie, Ossolineum.
- Tkocz J., 2005., Podstawy geografii społeczno-ekonomicznej. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Williamson O.E., 1998. *Ekonomia instytucjonalna kapitalizmu*, PWN, Warszawa.
- Winiarski B., 1976. *Polityka regionalna*. PWE, Warszawa.
- Winiarski B., 2002. *Polityka gospodarcza*. PWN, Warszawa.
- Ziółkowski M., 2000. *Przemiany interesów i wartości społeczeństwa polskiego. Teoria, tendencje, interpretacja*. Poznań 2000.

DEMOGRAPHIC AND SOCIAL DETERMINANTS OF DISADVANTAGED RURAL AREAS EMERGENCE

Abstract. The paper presents the issue of poor development of regions which constitutes an initial process of the emergence of various disadvantaged area types. Grounds for disadvantaged regions formation were indicated and explained with the use of economic theories, including liberal trend, Keynes's economics and localization theories. Separate reference was made to demographic and social rationales of forming disadvantaged areas resulting from weakening demographic potential, diminishing of the resources and quality of human and social potential and due to institutional problems. The article is a review comprising selected problems of the theory of origin and growing of the regress phenomena in the material sphere and on the socio-demographic background.

Key words: disadvantaged areas, grounds for disadvantaged areas formation, human capital, social capital

Zaakceptowano do druku – Accepted for print 05.05.2009